

RÉVÉSZ ÉVA PHD

chawa777@gmail.com,
történész (Szeged)

A Gyulák és a magyarok korai kereszténysége

The Gyulas and the Hungarian's early Christianity

ABSTRACT

The Hungarian's early Christianity began with Gyula's baptism. Hierotheos monk-bishop came with him to evangelize. His workcenter was in Gyula's territorium: before in Tiszántúl, after in Erdély and Ajtony's territorium, finally his successors were Abot-Bishops of the eastern Christian Monasteries (Száva-szentdemeter, Oroszlámos). His successor, Ióánnés had already become a Metropolita (Archbishop).

KEYWORDS

Eastern Christianity, millennium, Byzantium, Turkia, Gyula, Hierotheos, Theophylaktos, Antónios, Démétrios, Ióánnés

DOI 10.14232/belv.2020.1.4

<https://doi.org/10.14232/belv.2020.1.4>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Révész Éva (2020): A Gyulák és a magyarok korai kereszténysége. *Belvedere Meridionale* 32. évf. 1. sz. 5–26. pp

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

A honfoglalást követően az első keresztelések Bizáncban voltak: előbb Termacsu és Bulcsú, majd Gyula volt küldetésben Konstantinápolyban és ennek során keresztelkedtek meg. E követjárásokat és keresztéseket számos forrás megörökítette. A bizánci császár, Konstantinos Porphyrogennétos,¹ a bizánci történetírók közül Skylitzés és Zonaras,² a szláv elbeszélő források közül a Nesztor-krónika,³ az ún. 15 századi gyűjtemény,⁴ a Nikon-krónika⁵ és késői visszhangja az ún. Beszéd Batu meggyilkolásáról.⁶

Jelen tanulmányomban csupán Gyula keresztiségével foglalkozok, akiről így ír Skylitzés: „*Nem sokkal utóbb Gyula is, aki szintén a türkök fejedelme volt, a császári városba jön, megkeresztelkedik, s ő is ugyanazon jótéteményekben és megtiszteltetésekben részesül. Ő magával vitt egy jámborságáról híres, Hierotheos nevű szerzetest, akit Theophylaktos Turкия püspökévé szentelt, aki odaérkezvén, a barbár tévelygésből sokakat kivezetett a kereszténységhez. Gyula pedig megmaradt hitében, ő maga nem intézett soha betörést a rómaiak területére, és az elfogott keresztényekről sem feledkezett meg, hanem kiváltotta azokat, gondja volt rájuk szabaddá tette őket.*” Ezt a tudósítást a szláv források annyiban egészítik ki, hogy a keresztiségben a „Stefan” (István) nevet kapta.

Ezzel vette kezdetét Turкия ortodox püspökének története a 10. század közepén (953). Theophylaktos patriarcha felszenteli Hierotheos szerzetest Turкия püspökévé. Ez az elnevezés jelzi a bizánci császári diplomácia szándékát, miszerint minden „türk”, azaz minden magyar, az egész Magyar Fejedelemség megtérítésének feladatát szánták neki.⁷ Ezen előfeltevésüknek, – hogy erre minden lehetőséget meg fog kapni, – alapot szolgáltatott, hogy a Magyar Fejedelemség három főembere – közülük kettő főméltóság – megkeresztelkedett Konstantinápolyban. Még ha személyükben nem, vagy csak csekély mértékben lettek keresztényé, arra a császári diplomácia feltétlenül számíthatott, hogy politikai megfontolás okán a térítésnek szabad teret engednek.⁸ Sőt talán az is feltételezhető, hogy a magyar vezetés hozzájárulásával került sor az egész országra érvényes joghatósággal rendelkező püspök magyarok közé küldésére a „rendkívül körültekintő bizánci diplomácia” részéről.⁹ A püspök és szerzetesei térítő tevékenységének a következményeként kerültek a magyar nyelvbe a szláv eredetű egyházi szavak, minthogy eleinte bizonyosan bolgár-szláv tolmácsok segítségével hirdették az evangéliumot.¹⁰

Gyula hazahozta magával Hierotheos szerzetest, Turкия püspökét, aki megkezdte missziós munkáját – elkezdte téríteni a magyarokat. Arra nézve rendelkezünk információval, hogy tevékenysége hosszan tartó lehetett, hiszen több utóda is akadt: Theophylaktos, Antónios és Démétrios püspökök,¹¹ valamint az 1028-ban Alexios Studitész patriarcha elnökletével lezajlott zsinaton részt vevő Ióannész, Turкия metropolitája.¹² Amire viszont nincs közvetlen forrásadat, hogy hol is misszionált ő (és utódai) és meddig ?!

Arra nézve, vajon hol is tevékenykedhetett három nézet különböztethető meg. Az első kettő Gyula territoriumára, míg a harmadik a magyarok egész szállásterületére lokalizálja Hierotheos tevékenységét.¹³

A magyarok egész szállásterülete elég jól meghatározható, így ezen a ponton Gyula territóriumára térnek ki részletesebben. A Gyulák törzsterületét Erdélybe helyezzük automatikusan, ami annak következménye, hogy Anonymus Gesta-jában beszámol Szent István király ifjabb Gyula elleni 1003. évi hadjárataról¹⁴ – és ekkor a törzs területe, és központja Erdélyben volt. Erre vezetik vissza az ezt követően létrehozott Erdélyi püspökség nevét, ami az egyetlen olyan volt a szent istváni alapításúak között, amelyik nem a központja után kapta a nevét. Ezt a keleti keresztény előzményekre

vezetik vissza. Ezek az ezredfordulókor mind helytálló megállapítások, azonban 953-ban más volt a helyzet. Bóribanszületett Konstantin császár munkájának 40. fejezetében írtak alapján azonban tudható, hogy a 10. század közepén a magyarok szállásterülete csupán a Duna-Tisza közén és a Tiszántúlon, délen a Duna-Száva vonallal határolva terült el, csak a hatalmi zónájuk terjedt ki Erdélyre.¹⁵ Ebből kiindulva valamikor a 10. század második felében került át a Tiszántúlról Erdélybe a Gyulák területének súlypontja, így a püspök(ök) működésének központja is. Erre nézve a 2011. évi gyulafehérvári feltárások során előkerült „*egyhajós és félköríves szentélyű templom feltehetően a 10. század közepe–11. század eleje között állt fenn ... vélhetőleg a magyarokat térítő görög rítusú (konstantinápolyi) Szent Hierotheusz püspöknek volt a temploma*”¹⁶ Az itt előkerült leletek – véleményem szerint – segítséget nyújthatnak a közelebbi meghatározásban.

A másik felmerült kérdés, hogy meddig is működhettek a püspök és utódai a magyarok között. A további elbeszélő források hiányában e téma is számos nézet megszületéséhez adott lehetőséget. A teljesség igénye nélkül néhány véleményt említenék meg.¹⁷

Hierotheosnak távoznia kellett a magyaroctól, amikor a bizánciak 958 táján felmondták a békeszerződést és az adófizetést,¹⁸ utódainak kinevezése és a rangemelkedés Szent István és II. Basileios Bulgaroktonos bizánci császár között létrejött szövetség fényében csupán egy bizánci jogigényt fejez ki a XI. század elején.¹⁹

A Bizáncból kiindult térítés az adófizetés felmondását követően újraindult kalandozó hadjáratok miatt szűnt meg fokozatosan, mivel „*ezek a katonai vállalkozások feszültté tették a helyzetet a déli magyar határ mentén, így a görög papok és szerzetesek ijedten kezdtek hazafelé szállingózni. A térítési munka elakadt*”.²⁰

Géza fejedelemiségének és a nyugati térítésnek a kezdete összefüggésben van a görög térítés abbamaradásával, ugyanis az arkadiupolisi vereség (970) következményeképp ez a tevékenység lehetetlenné vált a feszült görög–magyar külpolitikai viszony miatt.²¹

Hierotheos térítő tevékenységét az erdélyi területen utódja, Theophylaktos folytathatta egészen Gyula legyőzéséig,²² működése 1003-ban szűnt meg. Ezt követően a latin rítusú erdélyi egyházmegye kialakítása vetett véget a görög püspökség működésének.²³

Hierotheost Theophylaktos patriarcha Turkia metropolitájává szentelte, aki a magyarok első és egyetlen metropolitájaként Prokuj leveréséig működött (1003), majd elhagyta Erdélyt. Bár a bizánci püspöklistán (*notitia episcopatum*) szerepel több metropolita is, ezek nem valós metropoliták, csupán a birodalom jogigényének kifejezésére szolgáltak.²⁴

Géza fejedelemisége alatt erősödött, erősödhetett a bizánci egyház tevékenysége, majd pedig István idejében is folytatódott tovább ez a folyamat, mivel „a bizánci szertartás fennmaradását és fejlődését is biztosította”, csupán nyugati főpásztorok joghatósága alá helyezte őket.²⁵

Hierotheos a Gyula által uralt területen – Erdélyben, főként a Maros völgyében – működött, és bár a bizánci egyház nem intézményesült a magyarok között, munkájának akadt folytatója, például a marosvári, utóbb oroszlamosi szerzetesek révén.²⁶

A Szerémség teljes területe – egyben Száva-szentdemeter – magyar fennhatóság alá kerülését követően az ottani görög püspökség tovább működhetett, és az egyházi unió 1089-i napirendre tűzése kapcsán került sor ezen bács-sirmiumi püspökségnek a kalocsai érsekséggel való egyesítésére bács-kalocsai érsekség formájában Bács székhellyel, élére pedig Fábíán római rítusú érsek került.²⁷

Folyamatos maradt a működése, mely a *notitiák* alapján feltételezhető.²⁸ A veszprémvölgyi alapítólevélben szerepel „*a szentséges Istenanya veszprémi, érseki monostora*”²⁹ kitétel, mely titulus alapján még annak lehetősége is felmerült, hogy az alapító a veszprémvölgyi görög apácamonostort Turкия érsekének (*metropolita*) joghatósága alá helyezte.³⁰ A görög püspökség fennállt a 13. század elejéig, mikor is a negyedik keresztes hadjáratot (1204) követően tudatosult az egyház két része közt fennálló szakadék. A püspökség létre szolgál bizonyítékul a bizánci történetíró, *Kinnamos* híradása 1164-ből, miszerint „*Bácsban tartózkodik a nép főpapja*”.³¹

Mint látható a fentebbi vélemények zöme arra mutat rá, hogy a püspökök kinevezése és a rangemelkedés egyaránt a létrejött szövetség fényében megfogalmazott bizánci jogigény kifejezésre juttatását szolgálta, a püspökök ténylegesen nem tevékenykedtek Turkiában.³²

Azonban a magyarországi korai keleti monostorok – Oroszlámos, Szávaszentdemeter, Dunapentele és Veszprémvölgy – legalább a 11. század végéig meg is maradtak keleti monostornak, ami azt mutatja, hogy egyrészt e szerzetesi közösségek liturgikus szükséglete biztosítva volt, másrészt biztosítva volt az utánpótlás is, azaz keleti keresztény hívek is voltak az országban. Mind e szerzetes közösségek, mind a hívek liturgikus életének biztosítása – úgymint Istentisztelet, gyóntatás, keresztelezés, esketés, temetés, ... – megkövetelte papok működését, melynek előfeltétele volt a papszentelés, ami mindenkoron a püspökök jogkörébe tartozott.³³

Kétségtelen, hogy ezen tevékenységek megkívánták egy püspök munkáját, másrésztől „Ajtony területén nem működhetett egy görög érseki tartomány, mivel erre az egyházszerkezetre nézve a Gellért-legenda nem tartalmaz semmilyen információt, holott a legenda részletesen tárgyalja az egyházmegye kialakulásának folyamatát a korábbi bizánci tradíciókat sem hallgatva el”. További problémát jelent, hogy a fent említett pecséteken ábrázolt védőszentek egyike sem feleltethető meg a Maros-vidéki bizánci monostorok patrocíniumának.³⁴

Ez az ellentmondás csak látszólagos, amennyiben figyelembe vesszük, hogy egy, a nyugatival azonos szervezeti felépítésű, jogkörű egyházmegyét vélelmeznek. Én azonban úgy vélem, a keleti keresztény egyházszerkezet ebben az időszakban megmaradt a missziós püspökség keretein belül, mely megőrizte mind az ’egész Turkiá’-ra vonatkozó krisztianizációs feladatkörét, mind pedig missziós jellegét. Ez a missziós jelleg talán éppen abban fogható meg, hogy csupán-csak a monostorok létéről és tevékenységéről van tudomásunk. Így ezek a monostorok voltak a központjai, bázisai a keleti keresztény pasztorációnak.

E feltételezést erősíti, hogy maga Hierotheos püspök is szerzetes volt, de a joggyakorlat is alátámasztja, miszerint „habár bármiféle kánoni alap hiányzik hozzá, a bizánci püspökségek monaszticizmusa oda vezetett, hogy a püspökjelölteknek a 9. század óta, amennyiben nem voltak szerzetesek, legalább püspökszentelésüket megelőzően pro forma szerzetessé kellett válniuk.”³⁵ Ezt a joggyakorlatot számos példával is alá lehet támasztani, így példa rá a 11. század első feléből a bolgár egyházszerkezet, ahol ezen időszak több érseke – Dávid-Ióánnés, Theodosios, Iánnés Asinos – egyben egy-egy monostor igumenjei is voltak.³⁶ Emellett említhető a bizánci egyházszerkezetből példaként Alexios Studitész patriarcha.³⁷ De a szerb püspökök ugyancsak egy-egy monostor apátjai is voltak egy személyben.³⁸

Röviden összefoglalva a Gyula-féle kereszttség és a vele érkező Hierotheos szerzetes-püspökkel vette kezdetét a keleti térítés a magyarok között. E tevékenység súlypontja, központja először a Tiszántúlon volt, majd a 10. század második felében valamikor áthelyeződött a Gyulák szállásterületének kiszélesedésével együtt Erdélybe. Ifjabb Gyula 1003. évi vereségét követően Ajtony területére menekülhettek.³⁹ A 11. század elején már több keleti monostor is működött: Szávaszentdemeter, Dunapentele, Marosvár, majd Oroszlámos. E monostorok valamelyikének (Szávaszentdemeter és/vagy Oroszlámos) apát-püspökeként misszionáltak és látták el a hívek pasztorációját. Amikor Ajtony elbukott (1028 körül), Hierotheos utódja, Ióánnés már metropolita (érsek) volt.

FELHASZNÁLT IRODALOM

ÁKÍF: KRISTÓ GYULA (szerk.): Az államalapítás korának írott forrásai. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15. Szeged, 1999.

AVENARIUS, ALEXANDER (2000): Die byzantinische Kultur und die Slawen. Zum Problem der Rezeption und Transformation. Wien – München.

BAÁN ISTVÁN (1988): A körtvélyesi monostor. *Vigília* 53. évf. 10. sz. 749–754.

BAÁN ISTVÁN (1995): „Turkia metropolitája”. Újabb adalék a bizánci egyház történetéhez a középkori Magyarországon. *Századok* 129. évf. 5. sz. 1167–1170.

BAÁN ISTVÁN (2012): Opponensi vélemény Révész Éva: Régészeti és történeti adatok a kora Árpád-kori bizánci–bolgár–magyar egyházi kapcsolatokhoz című doktori értekezéséről. Budapest.

BERKI FERÍZ (2004): Az ortodox kánonjog. In Antalóczy P. – Bajusz F. – Beke M. – Berki F. – Boleratzky L. – Lőrincz E. – Rácz L. – Szathmáry B.: *Felekezeti egyházjog*. Budapest, hvgorac Lap- és Könyvkiadó Kft. – ELTE ÁJTK Állam- és Jogtörténeti Tanszék.

BOZSÓKY PÁL GERŐ (2000): *Magyarok útja a pogányságból a kereszténységig*. Szeged, Agapé.

Cathedral St. Michael – <https://ersekseg.ro/hu/catedrala/cathedral-st-michael-alba-iulia> (2019.09.13. 15:50)

DAI – *Biborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása*. Fordította Moravcsik Gyula. Budapest, 1950. (Reprint: Olajos Terézia bevezető tanulmányával. Budapest 2003.)

DARROUZÈS, JEAN (1981): *La géographie ecclésiastique de l'Empire Byzantin* 1. Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae: texte critique, introduction et notes. Paris

DHA: GYÖRFFY GYÖRGY (ed.): *Diplomata Hungariae Antiquissima: accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia*. Budapest, 1992.

DIMITRIEVA – ЛИНАСЕВА (1986): Памятники литература древней руса. Вторая половина XVI. века. Ред. Димитриева, Л.А. – Лихачева, Д. С. Москва

EGGERS, MARTIN (1996): *Das Erzbistum des Method. Lage, Wirkung und Nachleben der kyrillomethodianischen Mission*. Slavische Beiträge 339. München

ÉRSZEGI GÉZA (2000): Magyarország térítése a források alapján. In *Európa közepe 1000 körül*. Kézikönyv „Az Európa közepe 1000 körül” kiállításához: történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok. Szerk.: Wieczorek, Alfried – Hinz, Hans-Martin. Stuttgart. 374–379.

FONT MÁRTA (1996): Magyarok és keleti szlávok az Árpád-korban. Adalékok a kapcsolatok egyháztörténeti hátteréhez. In *A magyar művelődés és kereszténység*. A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai. Róma–Nápoly 1996. szeptember 9–14. II. 497–506.

FONT MÁRTA (2005): *A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században*. Budapest, Balassi Kiadó.

FONT MÁRTA (2009): *Államalapítás 970–1038*. Magyarország története 2. Metropol Könyvtár. Budapest

ГИБИ VII. – ЛИШЕВ, СТРАШИМИР – ЦАНКОВА-ПЕТКОВА, ГЕНОВЕВА – ТИВЧЕВ, ПЕТЪР (Ред.) (1968): Извори за Българската История XIV. Гръцки Извори за Българската История VII. София.

GRUMEL, VENANCE (1936): Les registes des actes du Patriarcat de Constantinople. Vol I. Les registes des Patriarches. Fasc. II. Les registes de 715 à 1043. Paris

GYÖRFFY GYÖRGY (1952–1953): *A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása*. MTA II. Osztályának közleményei 2. 325–362.; 3. 69–104.

GYÖRFFY, GYÖRGY (1976): Rôle de Byzance dans la conversion des Hongrois. In *Cultus et Cognitiono*. Studia z dziejów średniowiecznej kultury. Warszawa. 169–180.

GYÖRFFY GEORGIUS (comp.) (1997): *Chartae antiquissimae Hungariae: 1001–1196*. [Árpád-kori oklevelek: 1001–1196.] Budapest, Balassi.

GYÖRFFY GYÖRGY (2000): *István király és műve*. Budapest³.

HODINKA ANTAL (1916): *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai*. Budapest.

HOLLER LÁSZLÓ (1996): *A magyar korona néhány alapkérdéséről*. Századok 130. évf. 4. sz. 907–964.

H. TÓTH IMRE (1994): Adalékok a korai magyar-szláv egyházi és kulturális kapcsolatok kérdéséhez. In Makk Ferenc (szerk.): *Fejezetek a régebbi magyar történelemből* I. Budapest.⁷ 55–71.

H. TÓTH IMRE (1995): A magyarság korai kapcsolatai az ortodox szlávokkal. In H. Tóth Imre (szerk.): *Az ortodoxia története Magyarországon a XVIII. századig*. Szeged. 27–35.

H. TÓTH IMRE (2000): Magyar-szláv kapcsolatok a 9–11. században. *Partes Populorum Minores Alienigenae* 11–41.

HERMANN EGYED (1973): *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München.

HKÍF – *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szerk.: Kristó Gyula. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged, 1995.

IMRÉNYI TIBOR (szerk.) (2002): *Magyarság és ortodoxia ezer esztendő*. Miskolc

JÁKLI ISTVÁN (1996): *Szent István az ember*. [Sopron], Bethlen Gábor Könyvkiadó.

- KISS, GERGELY (2007): Les influences de l'Église orthodoxe en Hongrie aux Xe–XIe siècle. Specimina Nova Pars Prima. Sectio Medievalis IV. Pécs, 51–71.
- KOMÁROMI LÁSZLÓ (2007): A bizánci kultúra egyes elemei és közvetítő tényezői a középkori Magyarországon. *Iustum Aequum Salutare* 3. évf. 1. sz. 215–228.
- KOSZTA LÁSZLÓ (1996): A keresztény egyházi szervezet kialakulása. In Kristó Gyula – Makk Ferenc (szerk.): *Árpád előtt és után*. Tanulmányok a magyarság és hazája korai történetéről. Szeged. 105–115.
- KOSZTA LÁSZLÓ (2013): *A kalocsai érseki tartomány kialakulása*. Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 2. Pécs
- KRISTÓ GYULA (1996): Vallási türelem az Árpád-kori Magyarországon. In *A magyar művelődés és kereszténység*. A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai. Róma–Nápoly 1996. szeptember 9–14. II. Budapest–Szeged, 485–496.
- LAURENT, VITALIEN (1940): 'Ο βαρδαριωτῶν ἦτοι Τουρκῶν: Perses, Turcs asiaticques ou Turcs Hongrois? Сборникъ въ память на Проф. Петъръ Никовъ. Известия на Българското Историческо Дружество XVI–XVIII. 275–289.
- LAURENT, VITALIEN (1963): *Le corpus des sceaux de l'Empire Byzantin*. V. L'église. Paris, Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique.
- LAURENT, VITALIEN (1965): *Le corpus des sceaux de l'Empire Byzantin*. V.2. L'église. Paris, Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique.
- LENKEY (2003): Lenkey Zoltán – Zsoldos Attila: *Szent István és III. András*. Budapest. (Vonatkozó rész Lenkey Zoltán munkája.)
- MAKK FERENC (1996): *Magyar külpolitika (896–1196)*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2. Szeged.²
- MAKK, FERENC (1998): Szent László és a Balkán. In Makk Ferenc: *A turulmadártól a kettőskeresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről*. Szeged. 163–175.
- MAKK FERENC (1999): *Ungarischen Außenpolitik (896–1196)*. Herne.
- MAKK FERENC (2000a): Szent István és utódai. In Kristó Gyula – Makk Ferenc (szerk.): *Európa és Magyarország Szent István korában*. Szeged. 319–348.
- MAKK, FERENC (2000b): A kalocsai érsekség bácsi székhelyének létesítéséről. In Koszta László (szerk.): *Kalocsa történetéből*. Kalocsa. 21–27.
- MAKK, FERENC (2003): Turkia egész szállásterülete. *Acta Universitatis Szegediensis*. Acta Historica. Tomus CXVII. 3–14.
- MAKK, FERENC (2012): Ladislaus der Heilige und der Balkan. In Makk, Ferenc: *Vom mythischen Vogel Turul bis zum Doppelkreuz*. Herne. 197–217.
- MEH – GYÖRFFY GYÖRGY (szerk.) (2002): *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról: kortársak és krónikások híradásai*. Budapest, Osiris.
- MORAVCSIK GYULA (1967): *Studia Byzantina*. Budapest.
- MORAVCSIK GYULA (1988): *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest.

- MOSOLYGÓ JÓZSEF (1941): *A keleti egyház Magyarországon*. Miskolc.
- OBOLENSKY, DMITRI (1999): *A Bizánci Nemzetközösség. Kelet-Európa 500–1453*. Budapest, Varia Byzantina – Bizánc világa III. Bizantinológiai Intézeti Alapítvány.
- OHME, HEINZ (2001): Thöle, Reinhard (ed.): *Bevezetés az ortodoxia világába*. Budapest (Vonatkozó rész Heinz Ohme munkája.)
- OIKONOMIDÉS, NIKOLAOS (1971): A propos relations ecclésiastiques entre Byzance et la Hongrie au XIe siècle: le métropolite de Turquie. *Revue des Etudes Sud-Est Européennes* vol. 9. 527–533.
- PIRIGYI ISTVÁN (1982): *A görögkatolikus magyarság története*. Nyíregyháza.
- PIRIGYI ISTVÁN (1988): A bizánci szertartású kereszténység helyzete Magyarországon Szent István korában. In Glatz Ferenc – Kardos József (szerk.): *Szent István és kora*. Budapest. 161–165.
- PIRIGYI ISTVÁN (1991): *A görögkatolikus magyarság története*. Budapest.
- POTZ, RICHARD – SYNEK, ÉVA (2007): Orthodoxes Kirchenrecht. Kirche und Recht 25. Freistadt, Verlag Plöchl.
- RIPOCHE, J. P. (1977): Bizánc vagy Róma? Magyarország vallásválasztási kérdése a középkorban. *Századok* 111. évf. 1. sz. 79–92.
- RÉVÉSZ ÉVA (2007): A keleti keresztény temetkezési rítus X. századi sírleletekben. In *Középkortörténeti tanulmányok 5*. Az V. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2007. június 7–8.) előadásai. Szeged. 141–150.
- RÉVÉSZ ÉVA (2011): *Régészeti és történeti adatok a kora Árpád-kori bizánci–bolgár–magyar egyházi kapcsolatokhoz*. Doktori (PhD) értekezés. Szeged
- RÉVÉSZ, ÉVA (2012a): Die Siegel der Bischöfe von Turkia und die Rolle der Orthodoxie um das erste Millennium im Königreich Ungarn. In Bolom-Kotari, Martina – Zouhar, Jakub (eds): *Cogito, scribo, spero*. Auxiliary Historical Sciences in Central Europe at the Outset of the 21st Century. Pontes Series No II. Hradec Králové 79–101.
- RÉVÉSZ, ÉVA (2012b): János, „qui nimium gloriabatur in virtute et in potentia sua”. In Kocsis Mihály – Majoros Henrietta (szerk.): *Legendák, kódexek, források*. Tanulmányok a 80 esztendő H. Tóth Imre tiszteletére. Szeged. 295–305.
- RÉVÉSZ, ÉVA (2014): „Turkia” keleti keresztény főpapjai az első ezredforduló magyar történelmében. Bizánc öröksége. *Belvedere Meridionale* 26. évf. 1. sz. 7–22.
- Seals: *Seals: Prosopography of the Byzantine World*. <http://linnet.cch.kcl.ac.uk:8080/seals/pbwseals.jsp?table=Collection> Hozzáférés: 2003. 11. 28. 10:59
- SZARKA JÁNOS (2010): *A rotunda öröksége 2*. A görög rítus nyomai a középkorban Sárospatakon és vonzáskörzetében B.-A.-Z. vármegyében. Miskolc.²
- TIMKÓ IMRE (1971): *Keleti kereszténység, keleti egyházak*. Budapest.
- TÖRÖK JÓZSEF (2002): *A tizenegyedik század magyar egyháztörténete*. Budapest.
- VÁRNAGY ANTAL (1993): *Liturgika. Szertartástan. Az egyház nyilvános Istentisztelete*. Abaliget, Lämpás Kiadó.

VÉGJEGYZETEK

- ¹ De administrando imperio című munkájában: DAI 178–179.; HKÍF 132. (Moravcsik Gyula fordítása); MEH 122.
- ² Gyula keresztségét Ioánnés Skylitzés: Synopsis historión: Moravcsik 1988. 85–86.; HKÍF 152–153. (Moravcsik Gyula fordítása)], valamint Skylitzés művét felhasználó Ioánnés Zonaras: Epitomé historión: (Moravcsik 1988. 100.) egyaránt megörökítették.
- ³ HODINKA 1916. 53., 55.
- ⁴ HKÍF 178. (Ferincz István fordítása)
- ⁵ HKÍF 179. (Ferincz István fordítása)
- ⁶ DIMITRIEVA – LIHACSEVA 1986. 516., 518. (ósláv változat), 517., 519. (oroszfordítás)
- ⁷ MORAVCSIK 1967. 329.; Györffy 1976. 176.; Makk 1996. 17.; Makk 1999. 41.; Makk 2000a. 319–348.; Avenarius 2000. 129.
- ⁸ Moravcsik Gyula véleménye szerint, melyet Zonaras munkájára alapoz, feltételezhető, hogy Bulcsú területén is folyt a térítés: „Mindkettőjük [= Bulcsú és Gyula] patrikiosai rangot kapott, és pénzzel elhalmozva tértek vissza földjükre, magukkal víve egy papot is, aki sokakat rávezetett Isten ismeretére.” Ioánnés Zonaras: Epitomé historión: MORAVCSIK 1988. 100.
- ⁹ PIRIGYI 1988. 161.
- ¹⁰ GYÖRFFY 1952–1953. 333.; H. TÓTH 1994. 56–57.; PIRIGYI 1991. 11.; H. TÓTH 1995. 29–30.; GYÖRFFY 1997. 48.; H. TÓTH 2000. 26.; GYÖRFFY 2000. 48.
- ¹¹ Mindhárom püspök után egy-egy pecsét maradt fenn, melyek a Balkánon, egykori bizánci területen kerültek elő. **Theophylaktos püspök:** pecsétkép – LAURENT 1940. 287. n. 3., 289. n. 4.; közzététel (leírása) – LAURENT 1963. 347. 473. sz.; SEALS DO 47.2.186. sz.; publikációk – MORAVCSIK 1988. 253.; TIMKÓ 1971. 388.; RIPOCHE 1977. 82–83.; H. TÓTH 1994. 57.; PIRIGYI 1982. 20.; PIRIGYI 1988. 162.; MAKK 1996. 61.; EGGERS 1996. 104.; HOLLER 1996. 943.; MAKK 1999. 40.; MAKK 2000a. 331.; ÉRSZEGI 2000. 374.; IMRÉNYI 2002. 99.; RÉVÉSZ 2007. 149. 33. l.; FONT 2009. 86.; RÉVÉSZ 2011. 61.; RÉVÉSZ 2012a. 98. 1. Beilage. **Antónios püspök:** pecsétkép – LAURENT 1940. 287. n. 2., 289. n. 3.; közzététel (leírása) – LAURENT 1963. 346–347. 472. sz. pecsét; SEALS DO 47.2.214. sz.; publikációk – MORAVCSIK 1988. 253.; TIMKÓ 1971. 388.; RIPOCHE 1977. 82–83.; H. TÓTH 1994. 57.; PIRIGYI 1982. 20.; PIRIGYI 1988. 162.; MAKK 1996. 61.; EGGERS 1996. 104.; HOLLER 1996. 943.; MAKK 1999. 40.; MAKK 2000a. 331.; ÉRSZEGI 2000. 374.; IMRÉNYI 2002. 99.; RÉVÉSZ 2007. 149. 33. l.; FONT 2009. 86.; RÉVÉSZ 2011. 61.; RÉVÉSZ 2012a. 98. 1. Beilage. **Démétrios püspök:** pecsétkép – RÉVÉSZ 2011. 339. 3. kép, RÉVÉSZ 2012a. 101. 3. Beilage; közzététel (leírása) – LAURENT 1965. 441. 1611. sz.; publikációk – HOLLER 1996. 944.; MAKK 2000a. 331.; RÉVÉSZ 2007. 149. 33. l.; RÉVÉSZ 2011. 61.; RÉVÉSZ 2012a. 101. 3. Beilage
- ¹² Turkia metropolíája (~érsekség) cím szerepel az Athos-hegyi Esphigmenon-monostor 131. sz. kódexe 61. lapjának rectóján és verzóján lévő 13. notitiában, mely egy 1577-es kézirat és Darrouzes szerint 12. századi állapotokat tükröz (DARROUZÉS 1981. 137., 370. 13803; BAÁN 1995. 1167.); a 14. századi athosi Dionysiu-monostor 120. sz. kódexében lévő metropolia-jegyzékben (701–703v) (OIKONOMIDÉS 1971. 527. 4. l.; BAÁN 1995. 1167.) és a 15. századi codex Parisinus Graecus 48. sz. manuscryptumában található metropolia-jegyzékben (255v–263) (OIKONOMIDÉS 1971. 527. 4. l.; BAÁN 1995. 1167.). A zsinat dokumentuma: GRUMEL 1936. 250–253. No 835.; OIKONOMIDÉS 1971. 527–528.; BAÁN 1995. 1167–1170.
- ¹³ MORAVCSIK 1967. 329.; JÁKLI 1996. 123–124. (Ennek bizonyítékát látja például az apostagi tizenkétkaréjos templomban); AVENARIUS 2000. 129.; KOMÁROMI 2007. 217. (Azonban megjegyzi, hogy az ország déli és keleti vidékén volt eredményes.)
- ¹⁴ ÁKÍF 358.
- ¹⁵ MAKK 2003. 3–14.
- ¹⁶ CATHEDRAL ST. MICHAEL
- ¹⁷ Korábban a disszertációmban, majd a Belvederében megjelent tanulmányomban részletesen igyekeztem összefoglalni a működés idejére és helyére vonatkozó nézeteket: RÉVÉSZ 2011. 32–34. RÉVÉSZ 2014. 14–15.
- ¹⁸ MAKK 2000a. 331.
- ¹⁹ MAKK 2000a. 331., FONT 2009. 86.
- ²⁰ BOZSÓKY 2000. 169. A középkori misszionáriusokat nem jellemezte az „íjedős” magatartás, hanem inkább a mártíromság vágya, így nem valószínűsíthető, hogy ez a politikai szituáció a feladatuk félbehagyására indította volna az itt működő szerzeteseket és papokat.

- ²¹ HERMANN 1973. 12. („egykorú tudósítások szerint – legalább 20 éven át sikerrel térítgetett”); GYÖRFFY 2000. 67.
- ²² RIPOCHE 1977. 82–83. Gyula elfogását követően – nézete szerint – a sirmiumi püspökséghez fordult Hierotheos utódja, Theophylaktos püspök, és ott folytatta a térítő tevékenységét.
- ²³ FONT 2009. 52.; RIPOCHE 1977. 83.; KOSZTA 1996. 114.; KRISTÓ 1996. 490.
- ²⁴ KISS 2007. 61–62. Az 1003 utáni püspöklistán a metropólia szerepeltetése Kristó Gyula és Koszta László véleménye szerint is csupán jogigényt fejez ki, azzal az eltéréssel, hogy eleinte még betöltötték a püspöki hivatalt. KRISTÓ 1996. 490.; KOSZTA 1996. 114.; LENKEY 2003. 19.
- ²⁵ PIRIGYI 1988. 162–163., 165.; PIRIGYI 1991. 16. Ennek bizonyítéka, hogy Csanád Ajtony legyőzése után csupán az újonnan alapított oroszlámosi monostorba költöztette át a marosvári görög szerzeteseket, ami nézete szerint István király utasítására történt. Itt a szerzetesek tovább folytathatták a térítést. Font Márta – Baán István nézetéhez csatlakozva – jelzi, hogy a rendelkezésre álló források arra utalnak, István idején nem volt olyan mértékű az orthodox hitűek visszaszorítása, mint ahogy ezt feltételezték eddig. Egyaránt erre utal a bihari–váradai egyházmegye „újraalapítása”, csanádi püspökségnél Gellért küzdelme, erdélyi egyházmegyében Gyulafehérvár székhellyé válásának bizonytalanságai. FONT 1996. 499. A neves középkorász véleménye szerint István korával nőtt az orthodox hitű alattvalók száma, és a törzsi előkelőket ugyan hódoltatta, de területükön teret hódított bizánci rítusú egyházi intézmények leaverésüket követően is működhetek latin rítusú püspökségek alá rendelve. FONT 1996. 498–499.; FONT 2005. 90.
- ²⁶ TÖRÖK 2002. 14.
- ²⁷ GYÖRFFY 1952–1953. 343. Makk Ferenc a keleti angolokhoz köti a püspökség összevonását és a székhely áthelyezését. MAKK 1998. 163–175.; MAKK 2000b. 21–27.; MAKK 2012. 197–217.
- ²⁸ BAÁN 1995. 1169.
- ²⁹ *Typicon Vespreniense*: MORAVCSIK 1988. 80.; ÁKÍF 116–119.; DHA I. 85.; GYÖRFFY 1997. 35–39., 123–125.
- ³⁰ BAÁN 1988. 740–754. Szarka János véleménye szerint a monostort még Géza fejedelem alapította, aki az akkor Veszprémben működő orthodox érsekség joghatósága alá helyezte. Az érsekség a nyugati rítusú egyházszerkezéssel püspökséggé lett alakítva. Ennek bizonyítéka, hogy az oklevél *renovatio*jának latin átiratában a görög szövegtől eltérően nem szerepel az „érseki” kitétel. Szarka 2010. 21.
- ³¹ BAÁN 1988. 750. *Ióánnés Kinnamos: Epitomé*: MORAVCSIK 1988. 221. Mosolygó József görög katolikus főesperes-helytörténész munkájában felveti, hogy az „ősi görögség fennmaradását szerzeteseinek köszönheti”, mivel az „apátok egyszersmind püspöki joghatóságot is gyakorolhattak” (MOSOLYGÓ 1941. 64.). Ebben az esetben lehetséges, hogy keleti (görög) egyházi méltóság működött magyar területen is. A középkori szerb egyházszerkezet analógiát szolgáltat ehhez, miszerint náluk a hegoumenos (igumen, apát) egyben püspök is volt (BAÁN 2012. 2.). További analógiát szolgáltat az ekkori bolgár egyházszerkezet is a XI. század első feléből (ГИБИ VII. 110.).
- ³² MAKK 2000a. 331.; FONT 2009. 86.; KISS 2007. 61–62. Az 1003 utáni püspöklistán a metropólia szerepeltetése Kristó Gyula és Koszta László véleménye szerint is csupán jogigényt fejez ki, azzal az eltéréssel, hogy eleinte még betöltötték a püspöki hivatalt. KRISTÓ 1996. 490.; KOSZTA 1996. 114.; LENKEY 2003. 19.
- ³³ VÁRNAGY 1993. 156.; BERKI 2004. 134–135; OHME 2001. 84., 86. („a szentséget egy jogszerűen megválasztott és felszentelt püspök szolgáltatja ki...”)
- ³⁴ KOSZTA 2013. 29–30.
- ³⁵ „Obwohl jegliche kanonische Grundlagen dafür fehlen, führte die sukzessive Monastisierung des byzantinischen Episcopats dazu, dass sich Bischofskandidaten seit dem 9. Jh., sofern sie keine Mönche waren/sind, vor ihrer Bischofsweihe zumindest *pro forma* zu Mönchen weihen lassen (müssen).” POTZ, RICHARD – SYNEK 2007. 89. Ez a joggyakorlat vélelmezhetően a képrombolás (Ikonoklasmus) által kiváltott ellenreakció volt, amelynek során a szerzetesség bizonyult az igaz hit (orthodoxia) letéteményesének, így a püspökökkel szemben merült fel az elvárás, hogy legalább *pro forma*, de inkább ténylegesen szerzetessé legyenek.
- ³⁶ Ióánnés Komnénos érsek notitia-ja: ГИБИ VII. 110.
- ³⁷ Lásd 6. lj.
- ³⁸ OBOLENSKY 1999. 366.
- ³⁹ Erre nézve lásd bővebben: Révész Éva 2012. 295–305.